

Schrijven uit zelfbehoud

Schrijven uit zelfbehoud

Het autobiografisch standpunt in
kampervaringsverhalen van Nederlandse vrouwen

Adriënne Baars-Schuyt

Coverontwerp: Adriënne Baars-Schuyt

ISBN: 9789403739410

© Adriënne Baars-Schuyt

ORCID: 0009-0007-6068-0473

uitgegeven via Mijnbestseller.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Inleiding.....	13
1. De Tweede Wereldoorlog door de ogen van vrouwen	19
1.1 Nederlandse kampveraringsverhalen	20
1.2 Het auteursperspectief	28
2. Bestuderingskaders voor de kampveraringsverhalen	37
2.1 Verzwegen of vergeten: het silenced gender-paradigma	38
2.2 Oorlogservaringen van vrouwen.....	42
2.3 Seksespecifieke ervaringen	46
2.4 De ontschavende werking van het concentratiekamp	47
2.5 De invloed van traumatische ervaringen	65
3. Schrijven in het concentratiekamp.....	73
3.1 Alles ging aan flarden – dagboek uit Kamp Vught	74
3.2 Schrijven als overlevingsstrategie	81
3.3 Momentopnamen uit een kamp	88
3.4 Schrijven om te leven.....	95
4. Schrijven na de bevrijding	99
4.1 Verschillen tussen dagboeken en getuigenissen.....	100
4.2 Een handgeschreven bron	104
4.3 Ervaringen op de rand van de dood	113
4.4 Leven om te schrijven	119
5. Schrijven als confrontatie met het verleden	123
5.1 Flarden en herinneringen	123
5.2 Houvast en verbijstering.....	125
5.3 Het kleine en het grotere perspectief.....	137
5.4 Schrijven om het verleden een plek te geven	142
6. Van verwoorden naar verbeelden	145
6.1 Levensverhaal in perspectief	145
6.2 Schrijfster en autobiografe	156
6.3 Familiekroniek van de Jodenvervolging	161
6.4 Zelfportret of monument?	170
7. Synthese: vergelijkingen en vergelijkbaarheid.....	173
7.1 Het autobiografisch perspectief	173
7.2 Kampervaringen: gewenning en ontschaving.....	177
7.3 Genderperspectief – vergelijking mannen en vrouwen	186
7.4 Kampveraringsverhalen in de tijd.....	190
8. Reflectie: sterke vrouwen	197
Gebruikte literatuur	203
Bijlage 1: Corpus van kampveraringsverhalen	217

Illustratieverantwoording

Op het omslag zijn de vier handschriften van de auteurs die ik bestudeerd heb opgenomen met een foto van kampkleding (met een rode driehoek), een uitsnede met een Jodenster en een deel van het vrouwenmonument in Buchenwald.

Omslag:

- Tekst Klaartje de Zwarte-Walvisch, [online](#)
  - Tekst Jeanne Bommezijn, NIOD 244.276, foto A. Baars
  - Tekst Tineke Guilonard, archief Wibaut-Guilonard, foto A. Baars
  - Tekst Clara Asscher-Pinkhof, D012752, [online](#)
  - Foto kampkleding Buchenwald, in museum Buchenwald (A. Baars)
  - Foto vrouwenmonument Buchenwald (A. Baars)
  - Detail (Jodenster) uit foto van Clara Asscher-Pinkhof, zie onder
- p. 76: Foto Klaartje de Zwarte, uit: Arjeh Kalmann, *Leef gelukkig!*, p. 267.
- p. 106: Tekening Jeanne Bommezijn, Rijksmuseum, NG-1990-8-3, [link](#)
- p. 124: Foto Tineke Guilonard, politiefoto 1943, ANWJ00557000006, [link](#)
- p. 148: Foto Clara Asscher-Pinkhof, United States Holocaust Memorial Museum, Photograph Number: 79051, [link](#)
- p. 163: Foto gezin Pinkhof, Joods Historisch Museum, F007976, [link](#)

Voorwoord

Ik begon ooit met dit onderzoek uit nieuwsgierigheid. Werkt ‘schrijf het van je af’ ook als het om ervaringen in een concentratiekamp gaat?¹ In de jaren daarna bekeek ik deze vraag op verschillende manieren en dit is het uiteindelijke resultaat. Ik ben dankbaar voor alle hulp die ik onderweg heb ondervonden, specifiek van mijn vader: mijn trouwste meezeer.

Tijdens de zoektocht naar bronnen en de fysieke documenten ben ik bij diverse instellingen en experts geweest. Toch moet ik hier speciaal de bibliotheek Culemborg van harte bedanken voor alle mogelijkheden die ik gekregen heb om via interbibliothecair leenverkeer allerlei boeken ook daadwerkelijk in handen te krijgen. Een tweede ‘vondst’ waren de online beschikbare publicaties in de Joodse bibliotheek en het Geheugen van Nederland, waar zeer veel boeken als pdf beschikbaar zijn die niet meer in omloop zijn.² Ook de boekenkast van mijn ouders en verschillende tweedehandse treffers hebben geholpen om het corpus te ontsluiten. Het interessante van dit onderzoek vond ik dat zodra ik er over vertelde mensen mij verhalen gingen vertellen over familieleden, oorlogsanekdotes, boekjes aanboden en vroegen of ik het verhaal van een bepaalde persoon kende. Het is bijna onmogelijk om iedereen persoonlijk te bedanken, maar ik ben iedereen die een klein draadje bijgedragen heeft dankbaar voor het veelkleurig handwerk wat het heeft opgeleverd. Ik wil met name mijn man en onze kinderen bedanken, omdat ze mij altijd aan de slag lieten gaan, ook al dachten ze wel eens ‘waarom?’ En verder in zeer willekeurige volgorde: Illy van Voerst van Lynden, Rianne Oosterom, Marloes Wellenberg, Evelien Pullens, het NIOD, met name Janneke Jorna, Anne Helfrich en Tessa Free, Anne Friebel van Gedenkstätte Leipzig, Arjeh Kalmann, Margreet De Broekert, Mirjam van Ooijen, Béatrice Bullinga, Hessel de Walle, Peter Schelleman, Paul Prinsen, Victor Laurentius, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis Atria, Yra van Dijk en David Duindam, de werkgroep Den Haag in de Tweede Wereldoorlog en alle leuke mensen die interesse in de verhalen uit de Tweede Wereldoorlog delen.

Ik draag dit boek op aan de vier sterke vrouwen die mij beïnvloed hebben:
tante Rie, tante Miep, Kitty Slabbers-Verstraeten en Ester Baars-Reitsma.

---

¹ Zie onder andere: Nathalie Goldberg, *Schrijven vanuit je hart. De kunst van creatief schrijven* [Engels, 1986]. Haarlem: Altamira Becht, 2006.

² <https://joodsebibliotheek.nl/> en <http://www.geheugenvannederland.nl/>.

Ik heb in de loop van dit onderzoek verschillende keuzes gemaakt die ik hieronder kort even aanstip.

- Ik gebruik ‘sjoa’ of ‘Jodenvervolging’ als het alleen over Joodse slachtoffers gaat; het is jammer dat een overkoepelende term voor vervolgingslachtoffers ontbreekt. Zo wordt ‘Holocaust’ soms voor het geheel aan concentratie- en vernietigingskampen gebruikt en in andere gevallen alleen voor de joodse slachtoffers.³ Ook ‘Auschwitz’ wordt soms specifiek en soms als overkoepelende term (‘nooit meer Auschwitz’) gehanteerd.
- Jood/Joden en Joods schrijf ik met een hoofdletter in navolging van de redenering van Bloeme Evers-Emden dat het van respect getuigt om hoofdletters te gebruiken en dat dit gebruik onder invloed van de Nazi’s veranderd werd.⁴
- De namen van kampen gebruik ik volgens de Nederlandse spelling.
- Het woord appèl is volgens de Nederlandse spelling zonder accent, maar wordt door verschillende schrijvers wel met een accent geschreven. Om verwarring met de vrucht te vermijden, heb ik het accent ook consequent gebruikt.
- Uitzondering op al deze gevallen zijn citaten waarin een andere schrijfwijze aangehouden wordt; daarbij volg ik natuurlijk het origineel.
- Citaten worden aangegeven met dubbele aanhalingstekens; enkele aanhalingstekens worden gebruikt voor (vertaalde) begrippen.
- Bij citaten worden literatuurverwijzingen de eerste keer volledig in de voetnoot opgenomen. Verdere verwijzingen naar auteursnaam, verkorte titel en het jaar van uitgave van de versie die ik gebruikt heb. Een uitzondering zijn de bestudeerde teksten; na de eerste vermelding gebruik ik alleen de korte titel en het paginanummer.
- De citaten zijn gecontroleerd, en de eventuele spelfouten daarin zijn overgenomen uit het origineel.
- Links zijn lastig in een gedrukt boek, vandaar dat vanaf p. 225 een overzicht is opgenomen met verwijzing naar hoofdstuk + nootnummer.

---

³ Pas met het Eichmann-proces in 1961 kwam de term Holocaust, als vertaling van het Ivriet ‘Sho’ah’, in zwang; Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1995, p. 166; zie ook: Vera Laska (red.), *Women in the Resistance and in the Holocaust. The Voices of Eyewitnesses*. Westport Cn: Greenwood Press, 1983.

⁴ Bloeme Evers-Emden, *Als een pluisje in de wind*. Amsterdam: Uitgeverij Van Praag, 2012, pp. 217–27; ook Gabriel Italie gebruikt dit zeer consequent; Verantwoording van Wally de Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie. Den Haag, Barneveld, Westerborg, Theresiënstadt, Den Haag 1940–1945* [2009]. Amsterdam: Olympus, 2011, p. 619.

Inleiding

“Inderdaad: dorstig als ik ben zie ik voor het raam een dikke ijspegel hangen, binnen handbereik. Ik maak het raam open en breek het ijs af, maar onmiddellijk komt een dikke kolos die buiten rondhing daarop af en rukt het me zonder pardon uit de hand. ‘Warum?’ vraag ik hem in mijn povere Duits. ‘Hier ist kein Warum,’ antwoordt hij en duwt me met een stomp weer naar binnen.”¹

Hoewel in dit citaat een vraag gesteld wordt die niet te beantwoorden is, is het wel precies de vraag die mensen die schrijven over hun concentratiekampervaringen bezighoudt. Het is ook een vraag die mij bezighoudt: waarom gingen zij schrijven, waarom voelden zij zich genoodzaakt hierover te schrijven? Die motivatie om te schrijven is alleen af te leiden uit wat zij daar zelf over schrijven. Daarnaast kun je aan de hand van andere bronnen en andere kampervaringsverhalen proberen een rode draad te vinden. Primo Levi, een Joods-Italiaanse overlevende van Auschwitz probeerde zo’n document met persoonlijke ervaringen uit te geven, wat erg veel moeite kostte. Zijn verhaal, met Dante’s *Divina Comedia* als leidraad, heeft als titel *Se questo è un uomo* (*Is dit een mens*). Geen vraagteken, maar een stelling.

Het citaat van Primo Levi laat ook nog iets anders zien, namelijk de geneigdheid om literaire en bekende citaten op te nemen, die veelal door mannen geschreven zijn.² Hierdoor worden vrouwen dubbel op achterstand gezet. Er zijn, zoals ik in hoofdstuk 2 beschrijf, meer obstakels voor vrouwen om te schrijven en om gepubliceerd te worden. Als we daarnaast ook steeds naar de bekendere mannelijke schrijvers verwijzen, betekent dat in feite dat we een deel van de ervaringen uit het oog verliezen. Want de ervaringen van mannen en vrouwen in een concentratiekamp waren wel degelijk anders en worden ook anders beschreven. Ik had in plaats van het citaat van Primo Levi ook kunnen beginnen met dit citaat:

“O, wat was het toch een misdaad om als jood geboren te zijn. Hebben wij daar inderdaad zo’n zonde aan begaan? Waar blijft onze redding? Hoe lang moeten we nog in dit pesthol blijven? Totdat we allemaal omgekomen zijn van ellende? Wordt het dan pas goed? Waarom moeten er zoveel mensen nodeloos lijden? Hier heeft toch geen mens om gevraagd? Gisteren voelde ik me zo verdrietig en had ik het graag uitgeschreeuwd, maar gelukkig had ik genoeg zelfbeheersing om zoiets niet te doen.”³

---

¹ Primo Levi, *Is dit een mens & Het respijt* [Italiaans, 1958; 1963]. Amsterdam: Meulenhoff, 2019, p. 31.

² Zie: Arnon Grunberg, *Bij ons in Auschwitz. Getuigenissen*. Amsterdam: Querido, 2020; op de sectie over zijn moeder na verwijst hij alleen naar mannen in Auschwitz (zie: pp. 492–3); ook Jacq Vogelaar, *Over kampliteratuur*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, die veel meer mannen citeert. Mogelijk is zelfs de sekse van onderzoekers van belang; zie: Pascale Rachel Bos, ‘Women and the Holocaust’ in: Baer & Goldenberg (red.), *Experience and Expression*, 2003, pp. 23–50, p. 24.

³ *Alles ging aan flarden. Het oorlogsdagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch bezorgd door Ariane Zwieters*. Amsterdam: Balans, 2009, p. 94 [verder *Flarden*].

Ook hier is het waarom niet te beantwoorden. De schrijfster, Klaartje de Zwarte, en Primo Levi schelen slechts acht jaar en in hun ervaringen en beschrijvingen zijn zowel overeenkomsten als verschillen te zien. Ze werden beiden vervolgd vanwege hun Joodse afkomst, terwijl zij niet gelovig waren. Allebei probeerden ze zich te verzetten tegen de regels: Primo Levi door zich aan te sluiten bij de partizanen in Italië, Klaartje de Zwarte door zich te verschuilen in het huis van anderen. En ze belandden beiden in een concentratiekamp, Primo Levi in Auschwitz en Klaartje de Zwarte eerst in Kamp Vught – waar ze haar dagboek schreef – daarna in Westerbork en uiteindelijk in Sobibor waar ze vergast werd. Toch zijn er ook grote verschillen, want Primo Levi's kampervaringsverhaal is ná de bevrijding opgeschreven, terwijl Klaartje de Zwarte in het kamp haar dagboek schreef. Daarbij werd Primo Levi's *Is dit een mens* al snel na de oorlog uitgegeven en wordt zijn oeuvre tot de sterpublicaties van Holocaustliteratuur gerekend, terwijl het dagboek uit Vught zeer lange tijd verborgen is gebleven en pas na uitvoerig onderzoek toegeschreven kon worden aan de Klaartje de Zwarte-Walvisch.

De Tweede Wereldoorlog vormt voor velen een breukmoment door de invloed die de ervaringen in die tijd op het latere leven uitoefenden. In vergelijking met eerdere oorlogen werden burgers op een onvergelijkbaar grotere schaal vervolgd en vermoord en voor diegenen die traumatische ervaringen als vervolging, gevangenschap en opsluiting in concentratiekampen overleefden, bleven deze gebeurtenissen ook na de bevrijding een rol spelen. Voor sommigen waren de ongewone ervaringen in de oorlog een aansporing om te beschrijven wat zij hadden meegemaakt. Deze autobiografische teksten zijn vaak als bron gebruikt voor historisch onderzoek óf als literatuur opgevat. Daarbij wordt het bijzondere van deze teksten, namelijk het autobiografisch perspectief, echter niet meegewogen. Wat maakt deze autobiografische teksten bijzonder? Wat mij iedere keer weer treft is de manier waarop iemand beschrijft hoe hij of zij omgaat met de heftige omstandigheden. Wat alle verhalen met elkaar gemeen hebben is de kern van verzet, de heldhaftige poging om de eigen menselijkheid te behouden in helse omstandigheden. Dehumanisatie – ontmenselijking – was de manier waarop in concentratiekampen met gevangenen werd omgegaan. Zij werden aan lichamelijk en verbaal geweld blootgesteld. Het toebrengen van pijn, zowel de pijn die een individu te verduren kreeg als het waarnemen van pijn in anderen, kan als een van de facetten van ontschaving worden gezien. Dit is mijn vertaling van *de-culturation*, de term die David Boder gebruikte om de effecten van het concentratiekamp te beschrijven.⁴ Het is de tegenhanger van beschaving – de socialisatie en opvoeding die een kind normaal gesproken in een gezin en in de samenleving ondergaat. De

---

⁴ Alan Rosen, *The Wonder of their Voices. The 1946 Holocaust Interviews of David Boder*. Oxford: Oxford University Press, 2010, p. 197.

reactie op deze staat van hulpeloosheid, de manier om daarmee om te gaan, is voor ieder individu verschillend en wordt ook beïnvloed door de omstandigheden.

De verschillen tussen teksten worden ook door het verschil in tijdsperspectief veroorzaakt. Door analyse en vergelijking van op verschillende momenten beschreven ervaringen kan bovendien de invloed van het verstrijken van de tijd op het verwoorden ervan duidelijk worden.

Gevangenen bevonden zich in een zeer afhankelijke positie en hadden weinig mogelijkheden om zich staande te houden. Toch slaagden sommigen erin om al tijdens hun gevangenschap te schrijven, ondanks dat dit verboden was. Anderen kwamen na de bevrijding of pas veel later toe aan het schrijven over hun kampervaringen. De keuze voor bepaalde ervaringen en het betekenis geven aan de ervaringen laat zien dat er verwerking plaatsvindt; de auteur krijgt grip op de herinneringen. Dat is lastiger als het traumatische ervaringen betreft, hoewel ook hier grote individuele verschillen te zien zijn. Leeftijd, eerdere ervaringen en ook de volgorde van de ervaringen zijn daarbij van invloed.

Ik heb gekozen voor vier teksten van schrijfsters om twee redenen. Allereerst zijn vrouwen minder vaak gehoord; dit kan te maken hebben met hun (veronderstelde) status, maar ook met hun eigen houding ten opzichte van hun ervaringen. Ten tweede zijn de manieren waarop het auteursperspectief tot uiting komt ook cultuurgebonden; er is sprake van gendergerelateerde ervaringen en reacties, wat het vergelijken van teksten van mannen en vrouwen moeizamer maakt. Door te kijken naar de structuur van de tekst en het standpunt van de schrijfster worden de verschillen tussen teksten zichtbaar en kan ook bekeken worden wat de persoon van de schrijfster toevoegt. Bovenal wil ik de verhalen van deze vrouwen voor het voetlicht brengen en hen daardoor – postuum – de aandacht geven die zij verdienen.

Kampervaringsverhalen

Autobiografische teksten over concentratiekampervaringen vormen hier het uitgangspunt. Voor deze teksten gebruik ik de term ‘kampervaringsverhaal’, waarin twee kenmerken naar voren komen: het gaat om *ervaringen* en om het *verhaal* over deze ervaringen. Het verhaal is noodzakelijk voor de auteur – diegene die de gebeurtenissen onderging – om er betekenis aan te geven. Met een *six word story* kunnen de kampervaringen worden ‘samengevat’:

“Staan – slaan – doorstaan
Eerloos – weerloos – rechtenloos”⁵

De eerste drie woorden beschrijven ervaringen: op appèl staan, slaan – geslagen worden of de mishandeling van anderen zien – en het doorstaan van alle

---

⁵ Gebaseerd op een citaat uit het dagboek van Heinrich Eduard vom Holt uit Dachau: “Stehen – warten – frieren/ ehrlos – wehrlos – rechtlos”; *Weltfahrt ins Herz. Tagebuch eines Arztes*. Keulen: Pick, 1947, p. 133; geciteerd door: Renata Laqueur Weiss, *Writing in Defiance. Concentration Camp Diaries in Dutch, French and German, 1940–1945* [1971]. Ann Arbor University microfilms Int., microfiche reprint, 1979, p. 71.

dehumaniserende gebeurtenissen in het concentratiekamp. De verwoording van de lichamelijke ervaringen geeft inzicht in welke gebeurtenissen en emoties opgemerkt werden. Dit komt ook naar voren in de houding van de auteur: de boodschap die de tekst meebrengt. Net als troost en pijn is het beschrijven van ontmenselijking moeilijk in woorden te vatten; het grenst aan het woordeloze – en toch proberen auteurs dit voor hun lezers te verduidelijken.⁶ Lichamelijke ervaringen vormen daarbij een brug naar de lezer, die de vreemde gang van zaken in een concentratiekamp misschien niet helemaal kan vatten, maar wel weet wat een lichaam is; waardoor de lezer meer grip krijgt op en begrip krijgt voor de beschreven ervaringen. De auteur wil contact maken met de lezer en zijn of haar eigen positie verduidelijken; dat is ook wat autobiografische teksten anders maakt dan teksten die bedoeld zijn als geschiedschrijving.

De tweede serie woorden van de *six word story* geeft de positie van de gevangenen weer en het daarmee gevoelde onrecht. De eerloosheid werd al voor de kamptijd gevoeld – met de discriminerende regelgeving die Joodse ambtenaren en burgers uitsloot en het door de Nazi's geïntroduceerde *Schutzhaft* – gevangenschap zonder vorm van proces. Weerloos waren vele Nederlandse burgers al sinds het bombardement van Rotterdam en ook de slachtoffers van de Jodenvervolging waren weerloos. In het concentratiekamp was de weerloosheid mede het gevolg van de dehumaniserende omstandigheden. Rechtenloosheid was niet alleen voor gevangenen een beschrijving van de situatie; maar betrof ook 'vrije' Nederlanders tijdens en zelfs al voor de bezetting.⁷

De zes beschrijvende woorden over kampervaringen moeten in samenhang gezien worden: de fysieke ervaringen en de positie van gevangenen zijn met elkaar verweven, zoals in deze beschrijving van 'het bad':

“Bij onze aarzeling wordt de aufzieherin razend, loss, loss, haar zweep knalde, en voor dit argument wat wij aan den lijve voelen, vallen onze bezwaren daarbij weg. De hele troep ontkleedde zich en klom naakt door 't venster naar binnen. Wij waren toen dit gebeurde nog niet zo lang in Ravensbrück en dorsten nog protesteren, wij waren nog niet helemaal dood, hadden nog enige herinneringen aan een geciviliseerde maatschappij waar vernederingen van deze aard niet denkbaar zijn.”⁸

---

⁶ Michael Ignatieff, *Troost. Licht vinden in donkere tijden*. Amsterdam: Cossee, 2021; Elaine Scarry, *The Body in Pain. The Making and Unmaking of the World*. New York: Oxford University Press, 1985, p. 13; G.L. Durlacher, *Strepen aan de hemel. Oorlogsherinneringen*, Amsterdam: Meulenhoff, 1985.

⁷ Bart van der Boom noemt als voorbeelden: de schending van vooroorlogse conventies en regels, het bombardement op Rotterdam, de woordbreuk van Seyss-Inquart, de schaamteloze roof van mensen en goederen; hij noemt de rechteloosheid en het daaruit voortvloeiend gevoel van machteloosheid zeer intimiderend; zie: Bart van der Boom, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust*. Amsterdam: Boom, 2012, p. 138. Hieraan kunnen worden toegevoegd de Neurenberger wetten (1935) die personen tot tweederangsburgers en staatloosheid veroordeelde, het binnenvallen van Nederland en het al genoemde *Schutzhaft*; ook diegenen die wel een proces kregen werden rechteloos behandeld.

⁸ Jeanne Bommezijn-de Rochemont, NIOD, 244.276.

In hoofdstuk 4 zal ik ingaan op de bron van dit citaat: het kampervaringsverhaal van Jeanne Bommezijn-de Rochemont. In deze passage komt haar houding duidelijk naar voren; zij maakt deel uit van een groep en schrijft als ‘een van de vrouwen’. Daarnaast is haar positie als ooggetuige duidelijk uit het contrast met de ‘vrije’ wereld en door het gevoel ‘je moet het meegemaakt hebben om het te begrijpen’. Hierin legt zij contact met de lezer; ook de Duitse woorden en uitspraken versterken de authenticiteit van de tekst. In het kampervaringsverhaal van Jeanne Bommezijn is de ontschavende werking van het concentratiekamp zichtbaar. Ook dit wordt vaak beschreven: na de bevrijding was aanpassing aan de geciviliseerde wereld nodig, omdat de gevangenen veranderd waren door het kamp en de behandeling.

Het moment van opschrijven

Naast de ontschavende invloed, die met name achteraf geconstateerd wordt, is er ook sprake van gewenning aan de omstandigheden. Dit is vooral in de ter plaatse geschreven teksten, zoals dagboeken en brieven te zien. Die bieden inzicht in de ervaringen op dat moment, zonder de afloop van de oorlog te kennen. Vaak zijn dit zintuiglijke waarnemingen: de lucht van het crematorium, het geluid van de bevelen, de aanblik van een dode. Het zijn momentopnamen van de gevangenschap; lezers kunnen de gevangenschap van dag tot dag meebeleven, bijvoorbeeld in deze dagboektekst van Klaartje de Zwarte over Kamp Vught:

“[13 mei 1943] Plotseling hoorde ik een heel zuiver stemmetje zingen het Ave Maria. Alles werd stil in de barak en ieder luisterde aandachtig. Het was geen krachtige stem, maar wel zuiver en helder. Ik voelde het als een weldaad en het werkte kalmerend op me. Achteroverliggend op mijn kussen vergat ik heel even waar ik was en voelde ik iets van ontroering. Tranen drupten op mijn gezicht zonder dat ik het besepte. Het had me zo goed gedaan. En dat terwijl er zoveel leed om ons heen gebeurde. [...]

Samen zongen ze een paar liedjes, zo lief en zo gevoelvol, dat ik bij mezelf de opmerking maakte dat we werkelijk van een taai ras moesten zijn. Met zo’n groot leed pas achter zich probeerden deze kinderen ons nog een beetje afleiding te bezorgen. Wat maakten ze zelf door? Het ene stemmetje trilde van emotie, maar ze hield zich dapper. Ze wist haar gevoelens over te brengen op de anderen. Iets dat dan ook door de meesten van ons goed begrepen was.”⁹

In deze passage zijn verschillende stemmen te herkennen die de schrijfster mee laat klinken in haar dagboek – naast haar eigen stem en emoties ook die van medebarakgenoten en het hele Joodse volk. Het is een heel directe weergave, door een ontroerde dagboekschrijfster.

Het verschil tussen een dagboektekst en een veel later opgeschreven tekst wordt duidelijk bij vergelijking met een andere passage over zingen:

---

⁹ Flarden, p. 95. De website [Joods Amsterdam](#) trekt een te snelle conclusie dat het Ave Maria gezongen wordt door de ‘Nachttegaal van Vught, Louise van de Montel, die echter pas op 2 augustus 1943 in Kamp Vught terecht komt ([link](#)). Ik denk dat [Hanna](#) (1909) en [Judith de Goede](#) (1919) beschreven worden, zij kwamen om in juni 1943 in Sobibor; hun ouders al in mei.

“Zo ook die middag ergens in januari. We zongen ‘Die Gedanken sind frei’. Heel voorzichtig ging toen de deur open, zo voorzichtig dat maar een enkeling het merkte, en verschrikt stopte met zingen. Dan drong het ook tot de anderen door. In de deuropening stond muisstil een bewaakster. Dat was heel ongewoon. Als Stubeälteste had ik de taak bij dit soort gelegenheden overeind te springen en te melden: ‘Stube 16, 27 Häftlinge’.

De vrouw in het gehate grijze uniform barstte niet in de ons vertrouwde vileine woordenstroom uit, zij bleef heel stil staan en zei toen: ‘Zing rustig door, ik kom alleen maar luisteren, ik heb ook mijn gedachten. Ik bewonder jullie.’

Wat onzeker keken we elkaar aan een maakten dan ons lied af. We raakten met haar in gesprek. Ze kwam uit Lange Bilau, vertelde ze en wees met haar hand over het mannenkamp heen, in de richting van de bergen.”¹⁰

Tineke Guilonard beschrijft dit in 1983 – zo’n veertig jaar na de ervaringen. Opvallend zijn de onbestemdheid in tijd (‘ergens in januari’) tegenover het specifieke lied dat gezongen werd, omdat de woorden van het lied ook meer gewicht aan de passage geven. Op andere verschillen die door het tijdstip van schrijven veroorzaakt worden en die ook te maken hebben met het functioneren van (autobiografische) herinneringen zal ik later ingaan. Met name in het werk van Clara Asscher-Pinkhof, die in tegenstelling tot de andere drie schrijfsters, wél de weg naar het grote publiek gevonden heeft, is te zien dat de beschreven ervaring ook beïnvloed wordt door de verstreken tijd en het (beoogde) publiek. Haar kampveringsverhaal vormt een onderdeel van haar autobiografie *Danseres zonder benen* die in 1966 verscheen. Daarnaast had zij in de bundel *Sterrekinderen*, gepubliceerd in 1946, al veel (autobiografische) ervaringen verwerkt.

Korte vooruitblik

Dit onderzoek begint met een schets van de theoretische kaders (hoofdstuk 1 en 2). In de vier daaropvolgende hoofdstukken staat steeds een kampveringsverhaal centraal waarbij ik inga op de schrijfster en de achtergrond van haar publicatie. Deze hoofdstukken (3 tot en met 6) zijn geordend naar de verschillende momenten van schrijven: in het kamp geschreven, direct na afloop van de oorlog en de pas later opgeschreven herinneringen/memoires en autobiografieën. Tot slot volgen enkele algemene conclusies en reflectie.

---

¹⁰ Tineke Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar. Kampveringen*. Amsterdam: Ploegsma, 1983, p. 106.

1. De Tweede Wereldoorlog door de ogen van vrouwen

De Tweede Wereldoorlog ligt al bijna tachtig jaar achter ons. De generaties die de oorlog bewust hebben meegemaakt sterven uit. Wat achterblijft zijn monumenten, namenlijsten, verhalen die opgeschreven of doorverteld zijn in de loop van de tijd. De oorlog trof jong en oud, arm en rijk, mannen en vrouwen. Hitlers rassenwaan betekende een massaslachting voor mensen van Joodse afkomst, voor Roma en Sinti. Ook voor tegenstanders van het nationaalsocialisme en voor de mensen die probeerden aan het bewind te ontkomen (en hun helpers), was de oorlog een zwarte periode, waarbij burgers omkwamen in bombardementen en in concentratie- en vernietigingskampen.¹ De wetenschappelijke literatuur hierover is enorm uitgebreid en gespecialiseerd, maar ik ben hier met name geïnteresseerd in de autobiografische reflectie: de verhalen uit de eerste hand die iets laten zien van de persoon in het verhaal; ‘de mens’ in destructieve omstandigheden en de veerkracht die beschreven wordt.

Waarom klinken sommige stemmen over de oorlog zoveel luider dan andere? Waarom zijn sommige ervaringen op de achtergrond geraakt? En waarom zijn het met name vrouwen die over het hoofd gezien werden, wier stemmen niet gehoord werden na de bevrijding en in de jaren daarna? In het Sovjetleger maakten vrouwen zelfs deel uit van de oorlogsmacht, iets waar andere landen pas in de loop van de oorlog aan begonnen. Svetlana Alexijevitsj verzamelde de verhalen van deze vrouwen in een mannenwereld in haar boek, *De oorlog heeft geen vrouwengezicht* en vroeg zich ook af waar de stilte vandaan kwam:

“Maar waarom? Vroeg ik me vaak af. Waarom kwamen die vrouwen, die ooit in een absolute mannenwereld hun eigen plaats hadden bevochten, niet op voor hun eigen geschiedenis? Voor hun eigen woorden en gevoelens? Door gebrek aan zelfvertrouwen. Een hele wereld bleef voor ons verborgen. Die oorlog bleef onbekend...”²

Ook deze vragen zijn niet echt te beantwoorden, vandaar dat ik aandacht wil besteden aan vier ervaringsverhalen van vrouwen die naar mijn mening de moeite waard zijn om wél gehoord te worden.

---

¹ Jan Goudriaan merkt op dat in Nederland 24,1 mensen per duizend inwoners omkwamen, het hoogste in West-Europa; dit komt niet alleen door de Jodenvervolging; bovendien betreft het veel burgers in verhouding tot militairen, namelijk 775 op 100 militairen. Jan Goudriaan, *Vriend en vijand. Herinneringen aan de Nederlandsche Spoorwegen 1938–1948*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1961, p. 259.

² Svetlana Alexijevitsj, *De oorlog heeft geen vrouwengezicht*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2016, p. 10.

1.1 Nederlandse kampervaringsverhalen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog beschreven verschillende mensen wat zij meemaakten in dagboeken en verslagen.³ Na de oorlog verzamelde het Rijksbureau voor Documentatie van de geschiedenis van Nederland in Oorlogstijd (RIOD, nu NIOD) deze teksten, op basis van de oproep van minister Bolkestein op 28 maart 1944 via Radio Oranje:

“Wil het nageslacht ten volle beseffen wat wij als volk in deze jaren hebben doorstaan en zijn te boven gekomen, dan hebben wij juist de eenvoudige stukken nodig: een dagboek, brieven van een arbeider uit Duitsland, [...] toespraken van een predikant.”⁴

De verzameling ‘Dagboeken en persoonlijke documenten’ vormde de bron voor *Dagboek fragmenten 1940–1945* en andere publicaties over de Tweede Wereldoorlog (onder andere van Loe de Jong, Ben Sijes en Jacques Presser). Lang niet alle autobiografische geschriften zijn bestudeerd, terwijl er heel interessante geschiedkundige en persoonlijke informatie in te vinden is, zoals ik aan de hand van het verslag van Jeanne Bommezijn zal laten zien (zie hoofdstuk 4).

In dit onderzoek beperk ik me tot kampervaringsverhalen die in het Nederlands geschreven zijn (het corpus, zie § 1.1.2). Met ‘kampervaringsverhaal’ worden de door de auteur zelf beleefde en beschreven ervaringen in een of meer concentratiekampen aangeduid. Naast een verslag van de persoonlijke ervaringen van de schrijvers betreft het namelijk ook een tekst geschreven op een bepaald tijdstip en met een bepaalde intentie. Het moment van schrijven is van invloed op de eigen ‘verwerking’ van de gebeurtenissen. Het moment van publicatie kan veel later zijn – het dagboek van Klaartje de Zwarte – opgeschreven in 1943 en uitgegeven in 2009 – is daarvan een extreem voorbeeld. Daarbij geldt dat (verzets)mannen meer bekendheid kregen en daardoor nadrukkelijker aanwezig zijn in de collectieve herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Het hangt ook samen met hoe er aangekeken wordt tegen kampervaringsverhalen en van de Nederlandse herinneringscultuur. Factoren hierbij zijn macht, status en gezag, maar ook de politieke verhoudingen en de invloed van belangengroepen.

De herinneringscultuur oefent ook invloed uit op de persoonlijke herinneringen en kan aanleiding geven tot het opschrijven van het eigen verhaal. Daarbij kan het autobiografisch perspectief anders zijn dan het op dat moment gangbare *master*

---

³ Dit gebeurt dit vaker op breukmomenten, zie: Lut Missinne, *Oprecht gelogen Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen: Vantilt, 2013, p. 14; ook na de Eerste Wereldoorlog, zie: Jacqueline Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900–1945*. Amsterdam: Bert Bakker, 2015, p. 427.

⁴ Radiotoespraak geschreven door Loe de Jong, de latere directeur van het RIOD; zie: Casper Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein, 1871–1956*, Amsterdam: Boom, 2008, p. 152. Het plan voor zo’n documentatiecentrum was al eerder geopperd door N.W. Posthumus, zie: Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing*, 2008, noot 60, p. 257. Inmiddels is een groot deel van de collectie ‘Dagboeken en persoonlijke documenten’ gedigitaliseerd, zie: [link](#).

narrative – het verhaal dat ingrijpende ervaringen een collectieve betekenis geeft.⁵ De spanning tussen het bredere maatschappelijke kader en het individuele verhaal kan verklaren waarom sommige kampveringsverhalen veel aandacht kregen, terwijl andere – op een ander tijdstip of tegen de stroom in gepubliceerd – juist moeizaam voor het voetlicht kwamen.

Hieronder zal ik ingaan op de relatieve afwezigheid van de stemmen van vrouwen; al heb ik niet de illusie dat een werkelijk antwoord op de vraag ‘waarom?’ gegeven kan worden. Wel vormen deze (deel)verklaringen een palet van de verbreidheid van het probleem en wil ik laten zien dat het de moeite waard is om te luisteren naar deze vrouwenstemmen, ook al zijn ze lang geleden opgeschreven.

1.1.1 *Van egodocument naar kampveringsverhaal*

In de inleiding beschreef ik twee kenmerken van een kampveringsverhaal: het gaat om de *ervaringen* in een concentratiekamp en om het *verhaal* over deze ervaringen.⁶ Deze term is ontleend aan het werk van Jacq Vogelaar (zie § 2.4.3), hoewel anderen, zoals de historicus Jacques Presser ‘egodocument’ gebruikte om de documenten te beschrijven die een persoonlijk uitgangspunt hebben. Presser gebruikte deze documenten als bron in *Ondergang*.⁷ Waar het mijns inziens om draait, en wat pleit tegen ‘egodocument’, is de motivatie van de schrijver. Het gaat niet zozeer om het ‘ego’, als wel om het autobiografische aspect. Deze teksten waren niet als historische bron bedoeld, maar als persoonlijke getuigenis. Zo beschrijft Primo Levi de behoefte om duidelijk te maken wat hem (en vele anderen) was overkomen:

“De behoefte om de ‘anderen’ ons verhaal te vertellen, de ‘anderen’ deelgenoot te maken, was voor ons, vóór de bevrijding en daarna, een zo onmiddellijke, heftige impuls geworden dat het met andere elementaire behoeften om de voorrang streed; mijn boek is geschreven om aan die behoefte te voldoen, en dus in de eerste plaats als innerlijke bevrijding. Vandaar het fragmentarische karakter ervan: de hoofdstukken zijn niet in een logische volgorde, maar naar gelang van hun urgentie geschreven. Ze zijn later aan elkaar gelast en tot een geheel gecomponeerd.

Het lijkt me overbodig hieraan toe te voegen dat geen enkel feit verzonnen is.”⁸

---

⁵ Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen: De verhaalcultuur na Auschwitz*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015, p. 16; Burkhard Niederhoff noemt het auteursperspectief als een minder onderzocht onderwerp; Burkhard Niederhoff, ‘Perspective – Point of View’, *Living Handbook of Narratology*, [link](#).

⁶ ‘Verhaal’ dekt twee aspecten: de representatie in een medium (het Engelse *narrative*) en een reeks samenhangende gebeurtenissen (het Engelse *story*); zie: Ann Rigney, ‘Verhalen’ in: Wurth & Rigney, *Het leven van teksten*, 2006, pp. 157–95; p. 160.

⁷ J. Presser, ‘Clio kijkt door het sleutelgat, afscheidsrede 1969’, in: *Uit het werk van dr. J. Presser*, Amsterdam: Athenaeum, Polak & Van Gennep, 1969, pp. 283–93; Jacques Presser, ‘Memoires als geschiedbron’, herdrukt in: *Uit het werk van dr. J. Presser*, 1969, pp. 277–282; Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940–1945* [1965]. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1985.

⁸ Levi, *Is dit een mens*, 2019, pp. 7–8.

Deze motivatie om te schrijven onderscheidt de auteur van iemand die fictie schrijft; de ‘noodzaak om te schrijven’ die ten grondslag ligt aan autobiografische schrijven is een belangrijk uitgangspunt. De Nederlandse kampveringsverhalen worden ook gekenmerkt door deze noodzaak.

Historici plaatsen vaak kanttekeningen bij het gebruik van autobiografische geschriften als bron, omdat de beschrijving gekleurd wordt door de persoonlijke ervaringen van de schrijver.⁹ Autobiografische verhalen zijn echter meer dan alleen een bron, ze zijn tevens een communicatiemiddel waarmee de auteur aangeeft wat belangrijk is of juist niet. Iedere schrijver – zelfs bij dezelfde gebeurtenis – ervaart de gebeurtenis op een eigen manier en maakt keuzes voor de beschrijving daarvan. De schrijver is als het ware het filter waardoor ervaringen in de tekst terechtkomen. Het gaat hierbij niet alleen om het genereren van kennis en het situeren in tijd en plaats. Bij kampveringsverhalen speelt ook de ‘vreemdheid’ van ervaringen mee en de drempel voor het beschrijven ervan. Dit laten auteurs ook weten: het is moeilijk om de juiste woorden te vinden om hun ervaringen uit te leggen aan lezers die er niet bij waren en die niet weten hoe het leven in een concentratiekamp was.

Naast de verschillen in stijl, de motivatie om te schrijven ‘spreken’ sekse, leeftijd en achtergrond van de schrijver mee in de tekst. Daarom analyseer ik in dit onderzoek het vertelperspectief en hoe persoonlijke karakteristieken van de auteur verwoord zijn. Een kampveringsverhaal beschrijft de gebeurtenissen vanuit het individuele perspectief. Daarvoor gebruiken auteurs over het algemeen het persoonlijke standpunt, een ik-verteller. Veel is er geschreven over het vertelperspectief bij fictie, maar er is weinig onderzoek naar autobiografische teksten. Ten onrechte. Anders dan bij fictie is het autobiografisch verhaal onlosmakelijk verbonden met de auteur en deze is ook gebonden aan de documentaire werkelijkheid. Autobiografische teksten kunnen een inkijk geven in de (innerlijke) wereld van de schrijver en de relaties met anderen en zo bijdragen aan begrip en inzicht. Ook kunnen ze de lezer uitnodigen tot betrokkenheid en bewustwording.¹⁰

---

⁹ Henk te Velde, ‘Egodocumenten en politieke cultuur’, in: Aerts e.a. (red.), *Het persoonlijke is politiek*, 2002, pp. 9–32; I. Schöffer, ‘Recente Nederlandse mémoires’ in: Brands e.a. (red.), *Ego-documenten*, 1970, pp. 116–37; p. 118, noot 6; Gert-Jan Johannes & Rudolf Dekker, ‘Het egodocument: stiefkindje of oogappel?’ *Vooy*, jrg. 17, 1999, pp. 22–8; p. 26.

¹⁰ Sietske Dijkstra onderscheidt acht vormen van betekenisgeving; zie: Sietske Dijkstra, *Met vallen en opstaan. Hoe vrouwen en mannen betekenis geven aan geweldservaringen uit hun kindertijd*. Delft: Eburon, 2000, p. 82.

1.1.2 Het corpus

Ik heb me in dit onderzoek naar kampvernavingsverhalen beperkt tot oorspronkelijke Nederlandse publicaties, gepubliceerd tussen 1945 en 2023 over ervaringen van de auteur zélf in Nazi-kampen.¹¹ Daarbij ligt de focus op:

- *Nederlandse publicaties* omdat die over het algemeen niet bekend zijn in het buitenland, waardoor er ook weinig internationale literatuur over verschenen is.¹² Zo laat Sarah Helm in haar boek over Ravensbrück de Nederlandse publicaties en literatuur over dit kamp buiten beschouwing en citeert ze slechts vier Nederlandse vrouwen (namelijk, waarvan de tekst in het Engels voorhanden is).¹³ Ook in theoretische discussies over kampervaringen of de sjoa ligt de focus veelal op niet-Nederlandse publicaties.
- Publicaties over ervaringen van gevangenen in *Nazi-kampen* omdat de ervaringen in Japanse interneringskampen in voormalig Nederlands-Indië afwijken, onder andere af vanwege de reden voor internering en andere bewakers.¹⁴

Op basis van deze criteria werd een lijst samengesteld van het corpus van kampvernavingsverhalen.¹⁵ Deze lijst omvat voor zover ik dat nu achterhaald heb 138 publicaties en één tekst, waarvan 31 door vrouwen geschreven zijn (zie Bijlage 1 voor details van publicaties en auteurs).¹⁶ Voor de indeling van het corpus ben ik uitgegaan van het moment van schrijven. Dit heeft naast een historisch moment – tijdens of na de oorlog – ook een autobiografische component. Wanneer iemand iets ondergaat en wanneer hij of zij in staat is om daarover te schrijven heeft te maken met leeftijd en sociale omstandigheden. Voor elke periode heb ik een voorbeeldtekst gekozen die besproken wordt. Hieronder ga ik kort in op de kenmerken van deze periodes en de keuze van de teksten. De andere 27 publicaties van vrouwen en de andere publicaties worden in hoofdstuk 2 en 7 als vergelijkingsmateriaal gebruikt.

---

¹¹ Door anderen opgeschreven kampvernavingsverhalen zijn niet opgenomen in het corpus vanwege het ontbreken van het autobiografisch perspectief; met uitzondering van geredigeerde publicaties.

¹² Ver zijn verschillenden kampvernavingsverhalen van naar Israël of de Verenigde Staten geëmigreerde Nederlanders, zoals Louis J. Micheels, *Dokter 117641. Herinneringen aan de Holocaust* [Engels, 1989]. Baarn: Ambo, 1990; Julie Bial-Spitz in het Nederlands en Hebreeuws.

¹³ Sarah Helm, *Ravensbrück. Geschiedenis van het concentratiekamp voor vrouwen* [Engels, 2014]. Amsterdam: Ambo, 2015.

¹⁴ Dora van Veldens proefschrift biedt een overzicht met veel aandacht voor vrouwen – onder andere gebaseerd op haar eigen ervaringen; D. van Velden, *De Japanse burgerkampen*. [1963] 3^e dr. Franeker: Wever, 1977; Esther Captain analyseert in haar proefschrift 12 (ongepubliceerde) dagboeken en 30 autobiografische publicaties tot 1995; Esther Captain, *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942–1995*. Kampen: Kok, Verloren, 2002.

¹⁵ Een literatuuroverzicht op 12-8-2020 in de NIOD-bibliotheek) leverde met deze criteria 194 publicaties op, waarvan ik de publicaties van gegijzelden en van dwangarbeiders nog verwijderd heb. De lijst werd aangevuld via internet-searches en titels uit de ICODO-bibliografie; J.W.F. Eggink & M.H. van Kuik, *Selectieve bibliografie van egodocumenten over de tweede wereldoorlog en zijn gevolgen 1940–1962*. Utrecht: ICODO, 1997.

¹⁶ Totaal 139 auteurs; minder publicaties omdat twee mannen en twee koppels samen publiceerden; de tekst van Jeanne Bommezijn is nog niet gepubliceerd.

In het kamp geschreven: dagboeken en brieven

Binnen het corpus van de kampveringsverhalen nemen de dagboeken een bijzondere plaats in omdat zij ter plaatse geschreven zijn, zonder de afloop van de oorlog te kennen. Het dagboek toont een ‘momentopname’ en laat het geleidelijke proces van gewenning zien. Verschillende onderwerpen komen in dagboeken wél, maar in andere kampveringsverhalen niet aan bod. De omstandigheden in het concentratiekamp bemoeilijkten het onthouden van gebeurtenissen: het was onverstandig om op te vallen. Vergeleken met andere dagboekschrijvers moesten de auteurs in een concentratiekamp heimelijker te werk gaan; het was gevaarlijk om te schrijven. In totaal zijn er 12 dagboeken met kampveringen gepubliceerd, waarvan slechts enkele snel na de oorlog gepubliceerd.¹⁷

Van de vier dagboeken van vrouwen is er slechts één niet recentelijk gepubliceerd. Het dagboek van Klaartje de Zwarte is hier gekozen als voorbeeld. Het dagboek van Helga Deen, eveneens uit Vught, is korter en minder toegespitst op kampveringen. Het dagboek van Renate Laqueur (voor het eerst gepubliceerd in 1965) is deels na de bevrijding geschreven en bevat ook naoorlogs commentaar. De brieven van Mirjam Levie aan haar verloofde in Palestina kunnen als dagboek gelezen worden, maar werden niet als zodanig geschreven.¹⁸

Direct na de oorlog opgeschreven getuigenissen

Veel mensen hebben direct na terugkeer over hun kampveringen geschreven. Dit was vaak een getuigenis in de vorm van een verslag, chronologisch geordend, ofwel beginnend bij het uitbreken van de oorlog, ofwel beginnend bij de entree in het concentratiekamp, en eindigend bij de bevrijding. Meer dan in de dagboeken, waar schrijven ook als een ‘manier van standhouden’ een functie had, is de schrijver van een getuigenis gemotiveerd door het uitdragen van een boodschap: een rechtvaardiging of een herinnering aan hen die omkwamen. Daarbij komt de nadruk op ‘de waarheid’ en soms de angst om niet geloofd te worden naar voren. In de eerste jaren na de oorlog werden veel kampveringsverhalen gepubliceerd (43 in totaal), veelal geschreven door mannen die in kampen als Buchenwald en Dachau gezeten hebben. Daarnaast verschenen enkele boeken over Auschwitz en Vught. De oorlog had ook invloed op de Nederlandse literatuur, er verscheen een ‘golf aan bezettingsromans’.¹⁹ Hoewel bijvoorbeeld Van Staals verslag van zijn

---

¹⁷ Loden Vogel [Louis M. Tas], Abel J. Herzberg en Nico Rost. Voor publicatiedetails zie bijlage 1.

¹⁸ Dit dagboek is ook gebruikt in de *documentaire* over de Joodse Raad; M. Bolle-Levie, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen*, Amsterdam: Contact, 2003.

¹⁹ Bezettingsromans met een scherpe scheiding tussen ‘goed’ en ‘fout’ (zoals Willy Corsari, *Die van ons* en Maurits Dekkers *De laars op de nek*); de romans van Simon Vestdijk en W.F. Hermans waren minder schematisch; zie: Bel, *Bloed en rozen*, 2015, p. 984.

verblijf in Buchenwald een oplage van een half miljoen haalde was het publiek snel uitgekeken op de ‘kampgruwelverhalen’.²⁰

Vrouwen publiceerden vlak na de oorlog slechts sporadisch; en enkelen samen met een andere auteurs, waardoor niet duidelijk te zien is wie iets beschreven heeft. Rose de Winter-Levy’s verslag van Auschwitz werd in 1945 gepubliceerd.²¹ Daarnaast verscheen het kampervaringsverhaal van Anne Berendsen, wat is opgezet als een wetenschappelijk verslag. De ervaringen van de Joodse Mirjam Blits werden wel gebruikt door Loe de Jong, maar haar verslag werd pas in 1962 gepubliceerd. Toch heb ik hier bij uitzondering gekozen voor de ongepubliceerde tekst van Jeanne Bommezijn-de Rochemont. Haar tekst is om twee redenen het bestuderen waard, enerzijds omdat het een ‘typisch’ getuigenisverhaal is waarin verschillende onderwerpen voorkomen die vrijwel alle net teruggekeerde auteurs in hun kampervaringsverhaal vermelden en anderzijds omdat zij een heel persoonlijk verslag opgeschreven heeft, waarin haar ervaringen uitgebreid aan de orde komen.

Later opgeschreven: herinneringen en memoires

Voor degenen die pas na verloop van tijd over hun oorlogservaringen schreven, moesten de gebeurtenissen en ervaringen eerst opgediept worden uit hun geheugen. De invloed van de verstreken tijd, het ‘filter van het heden’ verklaart onder andere de verschillen tussen ter plaatse opgeschreven kampervaringen en de latere beschrijvingen.

Bij de 14 *memoires* van vrouwen die verschenen vanaf 1978 is het grote aandeel van Joodse vrouwen (7) opvallend. De hernieuwde aandacht voor kampervaringen vanaf de publicatie van Pressers *Ondergang* (1965) en de aandacht voor Joodse (kamp) ervaringsverhalen zorgde voor een nieuwe golf publicaties. Juist deze aandacht voor de sjoa in films en boeken stimuleerde diverse mensen tot het opschrijven van hun eigen verhaal. Maar het heeft ook te maken met de leeftijd van de auteurs en het reminiscentie-effect. De oorlogservaringen zijn verbonden aan een bepaalde periode en vallen voor jongvolwassenen samen met de eerste keer dat ze bepaalde gebeurtenissen meemaken. Binnen de groep Joodse memoires en herinneringen zijn grote verschillen te zien, zoals tussen de jongste (Fia Polak), die net 16 was bij de bevrijding uit Auschwitz tot Julie de Vries-Spitz die als moeder met twee jonge kinderen in Westerbork met geheel andere problemen kampte. Ik heb gekozen voor het kampervaringsverhaal van een verzetsvrouw, Tineke Guilonard, die aan de hand van een boekje met aantekeningen uit gevangenschap haar memoires opschreef.

---

²⁰ K.R. van Staal, *Terug uit de hel van Buchenwald. Gevangene no. 22046 Concentratiekamp Buchenwald*. Amsterdam-Z: Nieuwe Wieken, 1945; zie: Martin Bossenbroek (red.), *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bert Bakker, 2001, p. 308.

²¹ Het werd waarschijnlijk opgeschreven door een journalist en verscheen onder de titel: *Aan de gaskamer ontsnapt*. Opnieuw uitgegeven als: R. de Winter-Levy, *In Birkenau. Een getuigenis*. Amsterdam: Alfabet, 2023. Introductie van Ronit Palache.

Deze keus berust op twee redenen: in de tekst van haar kampervaringsverhaal is zichtbaar hoe het trauma van januari 1944 (het Bunkerdrama in Vught) doorwerkt in haar verdere leven en daarnaast is haar verhaal ook een groepsverhaal; haar eigen herinneringen zijn verbonden aan de vrouwen met wie zij deze ervaringen opdeed.

Autobiografieën

In een autobiografie geeft de schrijver een terugblik op zijn of haar eigen leven en daarmee verandert ook de beschrijving van de kampervaringen omdat die door de auteur geplaatst worden binnen het grotere geheel. Tevens is er sprake van ‘autobiografisch redeneren’ – het verbinden van diverse momenten en ervaringen uit het eigen leven tot een sluitend verhaal over de eigen persoonlijkheid en ontwikkeling. Daarbij kan het gaan over het levensverhaal en de ontwikkeling van de hoofdpersoon, familieverbanden en het zelfbeeld van de auteur.

Er zijn slechts weinig autobiografieën van vrouwen gepubliceerd waarin ook kampervaringen beschreven worden en die om diverse redenen minder geschikt zijn als voorbeeld.²² Ik heb daarom gekozen voor de autobiografie van Clara Asscher-Pinkhof. Zij is in twee opzichten een uitzondering: voor haar eindigde de gevangenschap al in juli 1944 toen zij vanuit Bergen-Belsen uitgewisseld werd tegen Duitse krijgsgevangenen en zij was voor de oorlog al schrijfster, wat haar een uitzondering maakt tussen de schrijfsters van kampervaringsverhalen.

1.1.3 Onderzoeksmethode

Ik heb de vier kampervaringsverhalen geanalyseerd om inzicht te krijgen in het autobiografisch perspectief van de tekst en de motivatie van de auteur om over concentratiekampervaringen te schrijven. Daarbij heb ik de indeling naar het moment van opschrijven aangehouden, maar andere indelingen zijn ook mogelijk (bijvoorbeeld op publicatiejaar). De analyse laat verschillen zien wat betreft de beschreven periode en het moment van schrijven. Een autobiografie over een heel leven verschilt van een dagboek dat heel gedetailleerd op de dagelijkse gang van zaken ingaat, maar zich slechts over enkele maanden uitstrekt. Verder heb ik gekeken naar de persoonlijke toon om het autobiografisch aspect te belichten, hoewel er ook redenen voor een onpersoonlijke toon kunnen zijn, zoals geheimhouding in dagboeken.

---

²² Geke Linker begon aan de terugblik op haar leven als een gezamenlijk project met haar echtgenoot; Hebe Kohlbrugge beschrijft de oorlog en haar verblijf in Ravensbrück als een episode, maar niet allesbepalend voor haar levensloop. Bloeme Evers-Emden was lange tijd niet in staat over haar oorlogservaringen te schrijven; haar autobiografie verscheen pas in 2012. Het levensverhaal van Selma Velleman, van Joodse afkomst maar als verzetsstrijdster opgesloten in Vught en Ravensbrück verscheen pas in 2021 (eerst uitgegeven in het Engels). Paula Grubers jeugd en haar leven na de Tweede Wereldoorlog in Polen maken haar kampervaringsverhaal, hoewel geschreven in het Nederlands, niet echt vergelijkbaar met kampervaringsverhalen die de oorlog in Nederland als startpunt hebben.

Een korte blik op het corpus laat zien dat de kampervaringsverhalen van vrouwen minder talrijk zijn en later gepubliceerd werden dan die van mannen: slechts 31 van de 136 publicaties werden (mede) door een vrouw geschreven. Er zijn verschillende oorzaken voor deze ondervertegenwoordiging, waaronder geringere aandacht in de Nederlandse herinneringscultuur en het *silenced gender*-paradigma. Daarom ligt mijn focus op de stemmen van vrouwen: hoe hebben zij hun ervaringen verwoord en welke onderlinge verschillen komen daarbij aan het licht met betrekking tot het auteursperspectief. In ieder hoofdstuk staat een schrijfster centraal (zie Tabel 2.1).

Tabel 2.1: Gepubliceerde kampervaringsverhalen van mannen en vrouwen.

Hoofdstuk en vorm	Auteursperspectief		Omvat tijdsperiode
	Moment van schrijven	Plaats van de kampervaringen	
3. Dagboek – Klaartje de Zwarte	In het kamp	Dagelijks	Enkele maanden – 1943
4. Getuigenis – Jeanne Bommezijn	Kort nadien	Terugblikkend op recente periode	Twee jaar – 1943–1945
5. Memoires – Tineke Guilonard	Na langere tijd	Karakteristieke herinneringen gerelateerd aan personen	Nadruk op 1939–1945, latere herinneringen
6. Autobiografie – Clara Asscher-Pinkhof	Aan het eind van het leven	Aandacht voor grote lijnen, kampervaringen als onderdeel	Gehele leven overziend, 1900–1960

De teksten verschillen op één punt niet van elkaar – ze zijn alle vier geschreven in de eerste persoon enkelvoud. Voor de analyse van het auteursperspectief van schrijfsters gebruik ik de *point of view*-theorie van Susan Lanser.²³ Zij bestudeert het standpunt van de auteur in een tekst vanuit deelonderwerpen zoals status (van de auteur), contact (tussen verteller en lezer), en *stance* (letterlijk houding – de presentatie en boodschap van de auteur).

Ik heb me gericht op de persoonlijke kampervaringsverhalen en specifiek die situaties geanalyseerd waarin de schrijfsters (lichamelijke) ervaringen verwoordden. Dit geeft inzicht in welke gebeurtenissen en emoties opgemerkt werden; in wat als ‘belangrijk’ ervaren werd. Ik heb niet voor een vergelijking tussen publicaties van mannen en van vrouwen gekozen, zoals Esther Captain heeft gedaan voor kampervaringsverhalen uit Nederlands-Indië, omdat er sprake is van een grote onbalans tussen de Nederlandse kampervaringsverhalen.²⁴ Vrouwen werden geconfronteerd met andere gebeurtenissen en ervaringen dan mannen, zoals bij het afscheren van het lichaamshaar gezien kan worden (zie § 3.2.2).

²³ Susan Sniader Lanser, *The Narrative Act. Point of View in Prose Fiction*. Princeton: Princeton University Press, 1981.

²⁴ Captain, *Kawat*, 2002.